

**Зокиров Бехзоджон Илхомжон ўғли,  
Тошкент давлат шарқшунослик университети  
таянч докторанти**

**ЎРТА ОСИЁ ЭТНОТОПОНИМЛАРИНИ ЎРГАНИШДА  
САФАРНОМАЛАРНИНГ МАНБАВИЙ АҲАМИЯТИ ВА УЛАРНИНГ  
ТАСНИФИГА ОИД ЯНГИЧА ҚАРАШЛАР  
(XIX аср рус сайёхлари асарлари асосида)**

**Аннотация:** Ушбу мақолада Ўрта Осиёга XIX асрда ташриф буюрган рус сайёхларининг сафар хотиралари асосида яратилган асарлар, яъни “сафарномалар”нинг этнотопонимларни ўрганишдаги манбавий аҳамияти ёритилди. Шунингдек, тадқиқотда манбаларнинг хронологик кетма-кетлигидан келиб чиққан ҳолда улардаги жой номларининг этнологик хусусияти, ҳудуднинг топонимик қатламидаги этнотопонимларнинг тутган ўрни масаласи эътиборга олинган ҳолда сафарномаларнинг таснифи ишлаб чиқилди.

Тадқиқотнинг асосий мақсади, кўрсатилган даврдаги сафарномаларнинг манбавий аҳамиятини эътироф этиш, улардаги этнотопонимларнинг салмоғини аниқлаш орқали, сафарномаларнинг юзага келиши умумий мақсади, уларнинг бир-биридан фарқли ва ўхшаш жиҳатларини очиқ бериш ҳамда маълум мезонларга кўра таснифлаш тамойилини ишлаб чиқишдан иборат.

Мақолада тарихий тадқиқотларда қўлланиладиган тизимли таҳлил, даврлаштириш, муаммовий-хронологик, шунингдек, топонимик тадқиқотларда қўлланиладиган, жой номларини топонимик қатламлаштириш, генетик анализ каби тадқиқот усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқот натижасида сафарномаларнинг умумий манба сифатидаги ўрни ва улардаги этнотопонимларнинг умумий салмоғи кўрсатиб берилди. Сафарномаларнинг ички хусусияларидан келиб чиққан ҳолда уларни ўзига хос таснифлаш усули ишлаб чиқилиб, ҳар бир таснифнинг ўзига хос жиҳатлари ва уларнинг Ўрта Осиё этнотопонимларнинг ўрганишдаги назарий ва амалий жиҳатлари ёритиб берилди.

**Калит сўзлар:** сафарнома, этник бирлик, этноним, этнотопоним, топоним, топонимик тасниф, Рус география жамияти, статистик тўпламлар.

**Аннотация:** В статье подчеркивается источниковое значение «путевых заметок» в изучении этнотопонимов на основе путевых воспоминаний российских туристов, побывавших в Средней Азии в XIX веке. В ходе исследования также разработана классификация путешествий, учитывающая хронологическую последовательность источников, этнологическую природу топонимов в них, роль этнотопонимов в топонимическом слое региона.

Основная цель исследования - выявить источниковую значимость путешествий того периода, определить вес этнотопонимов в них, выявить общую цель путешествий, их различия и сходства, а также разработать принцип классификации по определенным критериям. критерии.

В статье использованы такие исследовательские методы, как систематический анализ, хронология, проблемно-хронологическая, а также топонимическая стратификация географических названий, генетический анализ, используемые в исторических исследованиях.

Исследование показало роль путешествий как общего источника и общий вес этнотопонимов в них. На основе внутренних особенностей путешествий была разработана уникальная методика их классификации, выделены особенности каждой классификации, их теоретические и практические аспекты при изучении этнотопонимов Средней Азии.

**Ключевые слова:** путешествия, этническая единица, этноним, этнотопоним, топоним, топонимическая классификация, Русское географическое общество, статистические сборники.

**Annotation:** This article highlights the source significance of "travelogues" in the study of ethnotoponyms, based on the travel memoirs of Russian tourists who visited Central Asia in the XIX century. The study also developed a classification of travelogues, taking into account the chronological sequence of sources, the ethnological nature of place names in them, the role of ethnotoponyms in the toponymical layer of the region.

The main purpose of the study is to recognize the source significance of travelogues of the period, to determine the weight of ethnotoponyms in them, to reveal the general purpose of travelogues, their differences and similarities, and to develop the principle of classification according to certain criteria.

The article used research methods such as systematic analysis, chronology, problem-chronological, as well as toponymical stratification of place names, genetic analysis, used in historical research.

The study showed the role of travelogues as a common source and the overall weight of ethnotoponyms in them. Based on the internal features of the travelogues, a unique method of their classification was developed, the specific aspects of each classification and their theoretical and practical aspects in the study of Central Asian ethnotoponyms were highlighted.

**Keywords:** travelogue, ethnic unit, ethnonym, ethnotoponym, toponymal, toponymical classification, Russian Geographical Society, statistical collections.

Бизга маълумки, тарихий жараёнлар тегишли давринг тарихий манбалари орқали ёритилиб, улардаги илмий муаммоларнинг кўлами тадқиқотга жалб қилинаётган манбалар ҳамда адабиётлар ҳажмини ҳам белгилаб беради. Шу жумладан, жой номларини ҳам маълум бир манбалар асосида ўрганиш тарихий топонимиянинг илмий-назарий асосини ташкил этади. Бу соҳадаги йирик тадқиқотчилардан бири О.Бўриев теурийлар даври манбаларида учрайдиган топонимик материалларни тадқиқ этар экан, топонимик манбаларни бир неча турларга бўлиб тасниф қилади. Хусусан, муаллифнинг қайд этишича, шаҳарлар топографияси, савдо йўналишлари ва тарихи, тарихий топонимия, аҳоли масканларининг локализация масалалари муаммоси, ёзма манбаларни ёки

улардаги маълумотларнинг бир қисmini муомалага киритиш, айрим Осиёлик олимлар илмий меросини оммалаштириш, Марказий Осиё ҳудудларининг этник тарихини ёритилиши каби илмий масалаларга бағишланган асарлар топонимик тадқиқотларни амалга оширишда ўзига хос ўрин тутади[1].

Шу жумладан, юқорида кўрсатилган илмий масалаларнинг кўплаб жиҳатлари турли даврларда бирор ҳудудга ташриф буюрган сайёҳларнинг сафар хотирлари, бевосита ўзлари кўрган-кечирган воқеалар баёни асосида ёзилган “сафарномалар”да ҳам акс этади. Бу борада етук шарқшунос олим, академик Б.Аҳмедов минтақа тарихини ўрганишда турли даврларда Ўрта Осиёга ташриф буюрган араб, хитой ҳамда рус сайёҳларининг асарлари ўзига хос манба бўла олишини таъкидлаб ўтади[2]. Хусусан, XIX асрда Ўрта Осиёга ташриф буюрган рус ва хориж сайёҳларининг сафарномалари махсус ёзилган тарихий асарлардан воқеаларнинг хронологик изчиллиги, бирон-бир тарихий манбага асосланмаганлиги, айрим тарихий фактларни оғзаки хабарларга асосланиб келтирилиши билан фарқ қилади. Лекин бу ҳолат уларни манба сифатида истефода этилишига монелик қилмайди. Чунки ушбу асарлар бошқа тарихий манбаларда учрамайдиган айрим қимматли маълумотларни берадики, бунда уларни тарихий асарлар билан таққослаб тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир. Бизнинг тадқиқотимизнинг асосий устувор йўналиши айнан XIX асрда Ўрта Осиёга ташриф буюрган рус сайёҳларининг сафарномаларини манба сифатидаги аҳамиятини кўрсатиш орқали, уларнинг ички хусусиятларига кўра тасниф қилиб, улардаги ҳудудда тегишли этнотопонимлар ва этнонимлар салмоғини аниқлашдан иборат.

Маълумки, ҳар қандай тадқиқот объектини маълум тасниф асосида ўрганиш тадқиқот натижаларини тартибли, тизимли ва чуқур илмий таҳлил қилиш имконини беради. Шу нуқтайи назардан келиб чиқиб, биз ҳам Ўрта Осиё этнотопонимлари ёритилган сафарномаларни қуйидагича таснифлаб, уларнинг ҳар бирини ўзига хос жиҳатларини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

- 1) Ўрта Осиёга махсус юборилган алоҳида шахсларга тегишли сафарномалар;
- 2) Кўп тармоқли стратегик мақсадларда юборилган элчилик миссияларига тегишли сафар хотиралари;
- 3) Рус ҳарбий маъмурларининг сафарнома кўринишидаги ҳисоботлари ва сафар хотиралари юзасидан ёзилган ахборотлари;
- 4) Рус география жамияти ва унинг ҳудуддий бўлимлари махсус экспедициялари ва статистик тўпламлари;

***Ўрта Осиёга махсус юборилган алоҳида шахсларга тегишли сафарномалар.***

XIX асрнинг 20 йилларидан эътиборан, Россия томонидан Ўрта Осиё ҳудудлари билан ўзаро алоқаларда кўпроқ ҳарбийларнинг жалб этилиши улар томонидан кўзланган сиёсий мақсадларнинг муҳим таркибий қисми ва муваффақият калити сифатида қаралган эди. Ўлкага шундай жиддий мақсадни амалга оширишдаги дастлабки қадам Ф.Назаров томонидан бошлаб берилди. 1813 йилда Ғарбий Сибирь генерал губернатори Глазemannнинг махсус

топшириғига кўра, Петербургдан юртига қайтишда йўлда Петропавловскда<sup>1</sup> ўлдирилган Қўқон хонининг элчиси билан боғлиқ жанжални тинчитиш учун юборилган Филипп Назаровнинг кундаликларига назар ташлайдиган бўлсак, унга Қўқонга Сибирь орқали бориладиган йўллар, йўллар устидаги шаҳар ва қишлоқлар, хонликнинг иқтисодий-сиёсий аҳволи, унинг мудоффа салоҳияти ҳақида маълумот тўплаш юклатилганлигини кўришимиз мумкин[3]. Унинг саёҳат йўналиши *Петропавловск- Ишим дарёси- Маликул - Сарису дарёси- Чу дарёси – Сузоқ - Чимкент–Тошкент - Қамишқўрғон – Сирдарё - Қўқон – Андижон - Наманган - Марғилон - Янгиқўрғон - Ўратена - Хўжанд – Пскент - Тошкент* орқали эди[4]. Муаллиф бир йилдан ортиқ давом этган саёҳати давомида Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Хўжанд каби йирик шаҳарлар, Янгиқўрғон, Ёрмозор, Қорақалпоқ каби нисбатан кичикроқ аҳоли масканлари ҳақида қимматли маълумотлар қолдиради.

Ф.Назаровнинг қайд этишича[5], Қўқон хонлиги Туркистон ва Тошкент бошқарувидаги ҳудудлардан иборатдир. Хонликнинг шимолий қисмида, *қирғизлар*, ғарбий қисмида Бухорога туташ минтақаларда *араблар* ва *туркманлар*, жанубий шарқий қисмида шарқий эронликлар яшаб келган бўлиб, улар галчалар ёки қоратегинликлар деб аталган[6]. Шунингдек, муаллиф Қўқонда Тошкентга қайтишда, Кендиртау орқали, *Шайдам, Мулламир, Пишикет, Қурама* каби аҳоли манзилгоҳларида тўхтаб ўтганлигини санаб ўтади[7]. Ушбу жой номларнинг аксарияти этнотопонимлар эканлигини кўришимиз мумкин.

Шунингдек, ушбу туркумга мансуб сафарномалардан яна бири 1819-1820 йилларда Хивага ташриф буюрган Н.Муравьевнинг сафар хотиралари бўлиб, муаллифнинг қайд этишича, хонликнинг асосий аҳолиси *ўзбеклар* бўлиб, улар Хива хонлигига Бухоро ерларидан келган ва маҳаллий *сартларни* мағлуб этиб, уларнинг ҳудудларини эгаллайди[8]. *Ўзбек* этноними ҳақида тўхталар экан, “ўзбек” сўзи туркча “узъ” (самъ и свой) ва “бекъ” (господинъ) сўзларидан олинган бўлиб, “ўз-ўзига бек”, “ўз-ўзига хўжайин” каби маъноларни англатишини кўшимча қилади. Шунингдек, Н.Муравьев ўзбекларнинг хонлик сиёсий ҳаётида асосий рол ўйнаган йирик уруғлари сифатида *қиёт-қўнғирот, уйғур-найман, қангли-қипчоқ* ва *нукус-манғитларни* келтириб, уларни ҳар бирини инок бошқариши ҳамда уларнинг ичида *қиёт-қўнғирот* уруғи иноғининг нуфузи нисбатан баландлигини айтиб ўтади[9].

XIX асрнинг 30 йилларидан эътиборан Ўрта Осиёга ташриф буюрган рус сайёҳларининг салмоғи нисбатан ортиб, уларнинг сафарномалари қизиқарли маълумотлар билан бойитиб борилади. Хусусан, бу даврда П.И.Демезон, Я.В.Виткевич[10], П.Савельев[11]ларнинг Бухоро амирлигига сайёҳати эътиборга молик бўлса-да, уларнинг асарларида асосан хонликнинг йирик макротопонимларидан ташқари, шаҳар дарвозалари, масжид-мадрасалари, бозор ва карвонсаройларнинг номлари қайд этилган, холос. Ушбу

<sup>1</sup> Шимолий Қозоғистонга тўғри келади.

сафарномаларда хонликдаги этник номлар билан боғлиқ жой номлари нисбатан камчилиқни ташкил қилади.

Умуман олганда ушбу таснифга кирувчи сафарномаларга диққат қаратадиган бўлсак, улардаги Ўрта Осиё этник таркиби ва этнотопонимларига оид маълумотлар нисбатан камроқ баён этилган. Шунингдек, ушбу гуруҳга мансуб сафарномаларда кўпроқ ўзи кўрган маълумотлар қайд этилиши билан бир қаторда, уларнинг бошқа манбалар билан қиёсий солиштириш хусусияти деярли учрамаслигини кўришимиз мумкин. Сафарномалардаги маълумотлар асосан хронологик тартибда ва ўрганилаётган ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаётининг барча жиҳатлари қамраб олинисига ҳаракат қилинган. Буни натижасида ушбу гуруҳга мансуб сафарномаларда ҳудудга тегишли этнотопонимлар нисбатан озчилиқни ташкил қилишини табиий ҳолат деб, қабул қилиш мумкин.

***Кўп тармоқли стратегик мақсадларда юборилган элчилик миссияларига тегишли сафар хотиралари.***

XIX асрнинг 20 йилларидан бошлаб Ўрта Осиё билан кенг қамровли иқтисодий-сиёсий ва стратегик ҳамкорлик ўрнатиш мақсадида кўп тармоқли элчилик миссиялари жўнатила бошланади. Айни пайтда ушбу элчилик миссияларининг таркибида таржимон, шарқшунос-тарихчилар, топограф, картограф, геодезист, этнографлар ҳам жалб этилган бўлиб уларнинг сафарлари давомида ёзиб қолдирган эсдаликлари ҳудуднинг этнотопонимлари ва этник номларини ўрганишда ўзига хос ўрин тутди. Хусусан, 1820 йилда Ўрта Осиёни янада кенгроқ ўрганиш, бу борадаги Россия ташқи сиёсатининг муҳим устувор йўналишларини амалга ошириш мақсадида йирик элчилик миссияси юборилди. Ушбу элчилик таркибига табиий фанлар борасида йирик олим Э. А. Эверсманни, шунингдек бир гуруҳ ҳарбийлар – гвардия генерал штаби капитани Е.К.Мейендорф, шу штабнинг поручиги В.Д. Вольховский, элчиликка раҳбар этиб ташқи ишлар вазирлигида фаолият юритган, Шарқ ҳақида кенг қамровли билим ва тажрибага эга, турк ва форс тилларини яхши биладиган, 1818 йилда Техронга юборилган Россия императорлик миссиясида катта маслаҳатчи вазифасини бажарган Александр Федорович Негри (1784-1854) тайинланган эди.

Гарчанд, Е.К.Мейендорф иштирок этган А.Ф.Негри бошчилигидаги рус элчилиги сиёсий соҳада муайян катта ютуқларга эришмаган бўлсада, унинг Ўрта Осиёни ўрганиш, бу ҳудудда яшаган аҳоли, унинг машғулоти, хўжалиги, шаҳарлари, маданияти, ҳарбий кучлари ҳақида муҳим маълумотларни тўплашга муваффақ бўлди. Хусусан, Е.К.Мейендорфнинг қайд этишича, амирликнинг асосий аҳолиси *мангитлар* бўлиб, улар 3 гуруҳга: *қора мангит*, *кўк мангит*, *оқ мангит* бўлинади[12]. Шунингдек, ўзбекларнинг *жабу*, *қалмиқ*, *қарлуқ*, *найман*, *хитой*, *қипчоқ*, *минг*, *қирқ* ва *жуй* каби этнонимлари амирликда йирик шаҳарлари бўлмиш Самарқанд, Бухоро, Қарши, Қорақўл, Ғузор, Миёнқолда кенг тарқалган[13]. Ушбу маълумотлар амирлик ҳудуди этнонимларини ўрганишда турли даражада илмий аҳамиятга эга.

XIX асрнинг 40 йилларидан эътиборан рус сайёҳларининг Ўрта Осиёга ташриф буюриши кўлами нисбатан кенгайиб, уларнинг саёҳатлари давомида ёзиб қолдирган фактик маълумотлари ҳам мос равишда кўпайиб борди. Хусусан, ушбу даврда Бухоро хонлигига ташриф буюрган тоғ инженери ва дипломат К.Ф.Бутенев, табиатшунос олим А.Леман ҳамда шарқшунос В.Н.Ханиковнинг сафар хотиралари Бухоро амирлигидаги этнотопонимлар ва этнонимларни ўрганишдаги муҳим манбалардан ҳисобланади. Уларнинг сафарномалари турли даврларда М.М.Соловьев[14], Н.А.Халфин[15], Д.Ю.Арапов[16]лар томонидан тадқиқ этилган. Хусусан, В.Н.Ханиковнинг “Бухоро хонлиги тавсифи” сафарномаси муаллифнинг Бухоро амирлигига 1841 йилда ташрифи давомида тўпланган маълумотлар натижаси сифатида 1843 йилда Санкт-Петербургда нашр қилинган. Муаллиф асарида Бухоро амирлиги чегаралари, орографик ва гидрографик тавсифи, иқлими, амирлик аҳолиси ҳамда топографиясига оид қимматли маълумотлар бериб ўтади. Шунингдек, ушбу асар “сафарнома”лар ичида ўзбек уруғлари ҳақида маълумот берилган илк асар бўлиб, муаллиф унда Низомиддин ибн Шоҳ Саид Махдум қаламига мансуб “Насабномайи ўзбек” кўлёмаси асосида Ўрта Осиёда мавжуд 97 та ўзбек уруғи ва уларнинг шаҳобчалари ҳақида маълумот беради[17]. В.Н.Хаников Бухородаги *мангит, хитой, найман, қипчоқ, сарой, қўнғиро т, туркман, орлот, бўзачи, дўрмон, ябу, жид, жиют, баташ, баҳрин, қирқ, унғ, унғачит, қалмоқ, қатагон, галачи, узой, чилжиют, кираит, гурлат, юйхун, уйғур, татар, чигатой, аймоқ, қарлуқ, қавчин, қурама* каби этнонимларнинг амирлик ҳудуди бўйлаб жойлашувига оид қиммати маълумотлар қолдиради.

Шунингдек, ушбу даврда нафақат Бухоро амирлиги балки, Хива хонлигининг жой номларининг ўрганишда йирик тармоқли экспедиция материаллари ҳам ўзига хос ўрин тутди. Хусусан, 1842 йилда Хивага ташриф буюрган полковник Г.И.Данилевский ва табиатшунос олим Ф.И.Базинер бошчиликларидаги жами 12 та мутахассисни ўзида бирлаштирган саёҳат кундаликлари ҳам ниҳоятда қимматли манба ҳисобланади. Хусусан, Г.И. Данилевскийнинг сафар хотиралари асосида яратилган “Описание Хивинского ханства” (“Хива хонлиги тавсифи”) асарида хонлик ҳудудидаги кўплаб этнотопонимлар қайд этилган. Хусусан, асарда муаллиф хонлик бошқарувидаги 25 та йирик шаҳар ҳақида батафсил маълумот беради[18]. Биз айни пайтда, Данилевскийнинг сафарномасида қайд этилган *Чигатой, Қипчоқ, Хитой, Қўнғирот, Мангит, Алиели, Хўжайли* каби шаҳарларнинг номини этнотопоним сифатида тадқиқот доирасига киритдик. Шунингдек, Г.И. Данилевский хонлик пойтахти бўлган Хива шаҳрини ўрганиш жараёнида, унинг атрофидаги 60 та қишлоқ ва уларнинг жойлашуви ҳақида қимматли маълумотлар беради. Шунингдек, ушбу 60 қишлоқлардан *Баятъ (Баёт), Бабаҳаджа (Бобохўжа), Бишъ-Уйли (Беш уйли), Джуванды (Жуванди), Кенегенъ (Кенегес), Китай (Хитой), Куруктамды (Куруқтамди), Найман-Куль (Найманкўл), Наукасъ (Новка), Нукусъ (Нукус), Пишкеникъ (Бешкиник), Порганъ (Поргас), Саятъ (Саят)*, қабилари этнотопоним эканлигини диққатимизни тортди. Бундан ташқари, Г.И.Данилевскийнинг сафарномасида хонлик аҳолиси этник

таркибига оид қимматли маълумотлар учраб, унга кўра хонликдаги ўтроқ аҳолидан: ўзбек, сарт, оролликлар, кўчманчи аҳолидан: қароқалпоқ, қирғиз, туркман, шунингдек, форслар, ямишд, араб, яхудийларнинг сони ҳамда уларнинг ҳудудий жойлашувига оид муҳим маълумотлар қолдиради[19].

Кўриб тургамиздек, ушбу турдаги экспедицияларда бир неча соҳаларга оид сафарномлар яратилган бўлиб, улардаги илмий маълумотлар базаси ҳам ранг-баранглигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, ушбу типдаги манбаларнинг тили нисбатан содда ва тушунарли бўлиб, воқеалар баёни кўпроқ хронологик тартибда эмас, балки, алоҳида масалани мавзувий параграфларда махсус кўрсатиш орқали баён этилган. Бу жиҳатдан, ушбу гуруҳга мансуб сафарномалар тадқиқотчиларга нисбатан қулайлик тақдим этиб, улардаги этнотопонимлар ва этнонимларни ажратиб олишда ҳам ўзига хос ўринга эга.

***Рус ҳарбий маъмурларининг сафарнома кўринишидаги ҳисоботлари ва сафар хотиралари юзасидан ёзилган ахборотлар.***

Ўрта Осиёни Россия томонидан босиб олиш жараёнида бевосита иштирок этган, ёки ундан кейинги даврда империянинг манфаатидан келиб чиққан ҳолда Ўрта Осиёга юборилган ҳарбий амалдорларнинг ҳам сафар хотиралари, ҳисобот кўринишдаги маълумотлари ҳамда Туркистон генерел губернаторлиги бўйича аҳоли этник таркиби ва маъмурий бирликлари бўйича статистик материаллари Ўрто Осиё этнотопонимларини ўрганишдаги муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Хусусан, ушбу таснифдаги сафарномаларга А.П.Хорошхин[20], Л.В.Костенко[21], П.И.Пашино[22], А.Д.Гребенкин[23]ларнинг асарларини киритиш мумкин.

Бухоро амирлигининг XIX асрнинг иккичи ярмидаги мавжуд жой номларини ўрганишда А.П.Хорошхининг ёзиб қолдирган эсдаликлари ҳам бу борадаги қилинган ишлар ичида ўзига хос ўринга эга бўлиб, унда нафақат хонликдаги, балки Ўрта Осиёдаги кўплаб микротопонимлар келтирилган. Хусусан, унинг “Сугуть” (Сўғд), “Долина Зерафшана” (Зарафшон водийси), “Самаркандъ”, “Катта-курганский отделъ” (Каттақўрғон бўлими) номли мақолаларида амирликда шу давргача шаклланиб, истеъморда бўлган кўплаб топонимлар келтирилади[24]. Муаллифнинг ушбу асари Ўрта Осиёга оид этнотопонимларнинг ўрганишдаги муҳим манбалардан бири бўлиб, унда хонликлар даврдаги йирик шаҳарлар Тошкент, Қўқон, Самарқанд, Бухоро, Каттақўрғон, шунингдек, Туркистон генерал-губернаторлиги тузилгандан кейин унинг таркибига киритилган Зарафшон округининг туманларидаги кўплаб этнотопонимларни учратишимиз мумкин.

Қўқон хонлигига қарши ҳарбий юришларда қатнашиб, бевосита хонликка ташриф буюрган Л.А.Куннинг йўл хотиралари[25] ҳам хонлик ҳудудидаги жой номларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. У сафари давомида Тошкент, Қурама уезди, Қўқон хонлигига тегишли Маҳрам қалъси, Бимъ-арик, Олтиарик, Марғилон, шунингдек, Шаҳрихон, Асака ва Андижон каби шаҳарлардан ўтганлигини қайд этиб ўтади[26].

1869-1870 йилларда С.И.Носович раҳбарлигидаги миссия таркибида Бухорога келган Л.В.Костенконинг “Рус миссиясининг Бухорога 1870 йилдаги

саёҳати” (“Путешествие въ Бухару Русской миссии въ 1870 году” номли сафарномаси ҳам хонликдаги жой номларини, хусусан, этнотопонимларни ўрганишдаги муҳим манбалардан биридир[27]. Сафарномада Тошкентдан Самарқандга, Самарқанддан Бухорогача бўлган йўлдаги муаллиф томонидан тўхтаб ўтилган жой номлари, бир қаторда, Самарқанд ва Бухоро шаҳрига алоҳида тавсиф берилган бўлиб, ундунини шаҳарлардаги масжид ҳамда мадрасалар, бозор ва карвонсаройлар номлари билан бир қаторда, хонликлардаги аҳоли таркибига оид бир қатор қизиқарли маълумотлар учрайди.

Ушбу турдаги сафарномаларнинг асосий қисми Ўрта Осиёни босиб олиш ва Туркустон генерал-губернаторлиги тузилиши жараёнидаги воқеалар баён этилган бўлиб, уларнинг этнотопонимларини ўрганишдаги ўзига хос жиҳати мавжудлигини таъкидлаб ўтишимиз мумкин. Хусусан, сафарномаларда кўплаб жой номларининг ва улар билан боғлиқ тарихий жараёнлар ёритилганки, биз улар орқали этнотопонимларни ҳудудий хусусияти, жой номлари стратиграфик қатламида этнотопонимларнинг ўрнини белгилаш имкониятига эга бўламиз.

***Рус география жамияти ва унинг ҳудудий бўлимлари махсус экспедициялари ва статистик тўпламлари.***

Ўрта Осиёнинг этнотопонимлари ва этнонимларини ўрганишда Рус география жамияти олимларининг тадқиқотлари ўрни бекиёс бўлиб, уларнинг асарлари биз қўйган муаммони ечишда ўзига хос ўринга эга. Ушбу муаллифларнинг асарлари тўғридан-тўғри манба бўлиб ҳисобланмаса-да, уларнинг тадқиқотлари, статистик тўпламлари Ўрта Осиёдаги мавжуд этнотопонимлар қатламини аниқлаш, уларнинг ҳудудий хусусиятини аниқлашда амалий аҳамиятга эгадир. Шунингдек, бирор ҳудуднинг номи узоқ даврлар мобайнида шаклланишини ҳисобга олиб, ушбу турдаги асарларни ҳам тадқиқот доирасига киритилди ва уларнинг ҳам манбашунослик ва тарихшунослик аспектида кўриб чиқиш тадқиқотни янада самарали бўлишида ўзига хос ўринга эгаллиги эътиборга олинди.

Ушбу гуруҳга мансуб асарларга В.В.Радлов[28], Н.А.Северцов[29], А.П.Федченко[30], А.Миддендорф[31] каби география жамияти олимларини илмий асарлари, шунингдек, Л.Н.Соболев[32], И.Вирский[33], А.А.Кушакевич[34], М.А.Терентев[35], Н.Ф.Ситяковский[36] кабиларнинг статистик тўпламлари ҳудуднинг этнотопонимларини ўрганишдаги ўзига хос назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

М.А.Терентьевнинг “Статистические очерки Среднеазиатской России” тўплами Сирдарё вилояти таркибига кирувчи Қурама, Хўжанд, Жиззах, Чимкент, Авлиёта, Перовский ва Казалинск уездлари ҳақида қимматли маълумотлар қолдиради[37]. Хусусан, муаллиф асарининг 3 бобида бевосита Қурама уездининг географик ҳолати, топографияси, этник таркиби ҳамда айрим волостлар номини қайд этиб ўтадики, бу жиҳатдан М.А.Терентьевнинг ушбу тўплами Қурама уезди этнотопонимлари ва этнонимларини ўрганишда ўзига хос қийматга эгадир.

И.Вирский бошчилигида 1873-1874 йилларда Зарафшон водийси Самарқанд ва Каттақўрғон бўлимлари ўтроқ аҳоли қишлоқлари ва кўчманчи

аҳоли волостлари бўйича, шунингдек, хонадонлар ва ўтовлар сони ҳамда аҳолининг миллий таркибига кўра бўлинишига оид статистик материаллар ҳам тадқиқотнинг амалга оширишда қўшимча манбалардан бири ҳисобланади[38]. Ушбу статистик тўпламдаги *Кўнғирот, Манғит, Қорахитой, Мингтепа, Парчаюз, Арабхона* каби этнотопонимлар ҳудуддаги этник таркиби ва жой номларини ўрганишда ўзига хос ўринга эга.

Шунингдек, Л.Н.Соболев Зарафшон округидаги тадқиқотлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг “Географическая и статистическая сведения о Зерафшанском округъ” тўплами Зарафшон округнинг Каттакўрғон, Самарқанд, Панджикент бўлимларидага кўплаб жой номлари, хусусан, этнотопонимларни ўрганишдаги муҳим манбалардан бири ҳисобланади[39]. Ушбу тўплам 8 бўлим ва иловалар қисмларидан иборат бўлиб, унда ҳудуднинг умумий тавсифи, орографик ва гидрографик тузилиши, аҳолиси ҳамда ҳўжалигига оид қимматли маълумотлар учрайди.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, Ўрта Осиёга XIX асрда ташриф буюрган рус сайёларининг “Сафарнома” туркумида асарлари ва Чор Россияси давридаги рус маъмурларининг асарлари асосан воқеаларга жонли гувоҳ бўлган кишилар томонидан ёзилиб, улар бевосита тарихий жараёни иштирокчиси сифатида уни тасвирлаганларида ана шу пайтдаги воқеъликни аниқ баён қилишга, ўзига хос жиҳатларни очиқ беришга уринганлар. Биз ушбу манбаларнинг хронологик кетма-кетлигидан келиб чиққан ҳолда улардаги жой номларининг пайдо бўлишига асос бўлган иштимой-иқтисодий жараёнлар, даврнинг этнографик ва тил хусусиятини аниқлаш каби илмий муаммоларни ечишда ҳам бу каби тадқиқотлар ўзига хос амалий аҳамиятга эга эканлигини таъкидлашимиз мумкин.

Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, сафарномалардаги маълумотлар ҳар доим ҳам объектив бўлмай, уларнинг ўзаро бир-бири ёки маҳаллий манбалар билан қиёсий таҳлили бу каби манбашуносликка оид тадқиқотларда қўйилган илмий масалага тўғри ечим топишда ўзига хос амалий аҳамият касб этади.

### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2017. –Б. 9-10.
2. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. –Тошкент: Ўқитувчи, 2001. –Б. 306.
3. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи. – Б. 330.
4. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии Филиппа Назарова, отдельного Сибирского корпуса переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. – Спб, 1821 -С. 98.
5. Записки о некоторых народах и землях Средней Части Азии Филиппа Назарова. Отдельного Сибирского Корпуса Переводчика, посланного въ Коканта въ 1813 и годаъ. – С. 285-386.
6. Записки о некоторых народах.... - С. 332.

7. Записки о некоторыхъ народах.... - С. 370-373.
8. Муравьев Н. Путешествие в Туркмения и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ. Ч.2. –Москва, 1822. –С. 26
9. Муравьев Н. Путешествие в... – С. 26
10. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича). – М.: Наука, 1983. – С. 154.
11. Савельев. П.С. Бухара в 1835 г. С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года . - Спб. 1836. – С. 26.
12. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. – С. 103.
13. Мейендорф Е.К. Путешествие из... –С. 103.
14. Соловьев М.М. Экспедиция в Бухару в 1841-1842 г.г. (при участии натуралиста А.Лемана). –Москва-Ленинград, 1936. – С. 216.
15. Халфин Н.А. Россия и Ханства Средней Азии (первая половина XIX века)–М.: Наука, 1974. – С. 406.
16. Арапов Д.Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. –Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 128.
17. Хаников Н.В. Описание Бухарскаго ханства. – Спб., 1843. – С. 63.
18. Данилевский И. Описание Хивинскаго ханства. -Санкт-Петербургъ, 1851. – С. 114.
19. Данилевский И. Описание...– С. 91-101.
20. Хорошхин А.П. Сборникъ статей касающихся до Туркестанского края. -Спб., 1876. – С.533.
21. Костенко Л.В. Путешествие въ Бухару Русской миссии въ 1870 году. –С.-Петербургъ, 1871. – С. 110.
22. Пашино П.И. Путевия заметки Туркестанский Край въ 1866. - С.-Петербургъ, 1868. –С. 180.
23. Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки. / Турк сборник. Том 57. – Москва, 1872. - С. 173-294.
24. Хорошхин А.П. Сборникъ... С. 142-255.
25. Кун А. Очерк Коканскаго ханства.//Турк сборник. Том 159. –Спб, 1877. –С. 105-132
26. Кун А. Очерк Коканскаго...– С. 105.
27. Костенко Л.В. Путешествие въ Бухару Русской миссии въ 1870 году. –С.-Петербургъ, 1871. – С. 110.
28. Веселовский Н.И., Лерх П.И. Средняя Зеравшанская долина./Записки ИРГО, по отделению этнографии. Том. 6. –С.-Петербургъ, 1880. –С. 92.
29. Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-шаня. –С.-Петербургъ, 1873. –С. 464.
30. Федченко А.П. Путешествие въ Туркестанъ. Томъ I. Часть II. Въ Коканскомъ ханствѣ. – С.-Петербургъ. Москва., 1875. –С. 165.

31. Миддендорф А. Очерки Ферганской Долины. –С.-Петербургъ, 1882. –С. 489.
32. Соболев Л.Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – С.-Петербургъ, 1874. –С. 561.
33. Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ: этнографический, сельско-хозяйственный и общесословный составъ населения округа за 1872 год //Турк сборник. Том 123. – СпБ, 1876. –С. 333-434.
34. Кушкевич А.А. Сведения о Ходженскомъ уездъ. Том. 59. –Спб, 1873. – С. 168.
35. Терентьев М.А. Статистические очерки Среднеазиатской России//Записки ИРГО по отделению статистики. Том 4. Турк. Сбор. Том. 90. – Спб, 1873. – С. 1-162.
36. Ситянковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана//Турк сборник. Том 473. –Ташкентъ, 1908. – С. 123-185.
37. Терентьев М.А. Статистические очерки Среднеазиатской России//Записки ИРГО по отделению статистики. Том 4. Турк. Сбор. Том. 90. – Спб, 1873. – С. 1-162.
38. Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ: этнографический, сельско-хозяйственный и общесословный составъ населения округа за 1872 год //Турк сборник. Том 123. – СпБ, 1876. – С. 333-434/
39. Соболев Л.Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. –С.-Петербургъ, 1874. – С. 561.